

**ERZURUMLU ŐEHULİSLAM
MŪSÂ KÂZİM EFENDİ
SEMPOZYUMU
(22-24 KASIM 2013 ERZURUM)**

-TEBLİĖ ve MŪZAKERELER-

**EDİTÖR
PROF. DR. ÖMER KARA**

ERZURUM - 2014

Mûsâ Kâzım Efendi'ye İsnad Edilen Masonluk İddiası ve Masonluğu Reddeden Beyannâmesi

Prof. Dr. M. Sadi ÇÖGENLİ*

Erzurum kökenli tarihi şahsiyetlerden biri olan Mûsâ Kâzım Efendi II. Meşrutiyet döneminde meşihat makamında bulunmuş değerli bir İslâm âlimidir. 1858 yılında Erzurum'un Pehlivanlı (Vihik) köyünde dünyaya gelmiş; köyünde başlamış olduğu tahsil hayatına sırasıyla Erzurum, Konya, Balıkesir ve İstanbul medreselerinde devam etmiş; İstanbul'un meşhur ulemâsından Kazasker Eşref Efendi ile Hoca Şakir Efendi'nin rahle-i tedrisinden geçerek icazet almıştır. Aynı sene açılan rûûs imtihanında başarılı olmuş ve Fatih Camii'nde ders okutmaya başlamıştır. Medresedeki tedris faaliyetlerinin yanı sıra döneminin önemli modern eğitim müesseslerinde de alanıyla ilgili dersler vermiş; Meşihat ve Maarif Nezareti bürokrasilerinde önemli görevler icra etmiştir.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Meclis-i Âyân üyeliğine getirilmiş olan Mûsâ Kâzım Efendi bu görevini müteakiben İttihat ve Terakki'nin Heyet-i İlmiyesinde olduğu için İttihat ve Terakki kabinelerinde fasıllı olarak yaklaşık beş yıl kadar Şeyhülislâmlık yapmıştır. Meşihatı esnasında başta medreselerin ıslahı olmak üzere meşihat dairesi bünyesinde birçok ıslahat yapmaya çaba göstermiştir. I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti için mütareke ile sonuçlandığında diğer İttihatçılarla birlikte Divân-ı Harp mahkemesinde yargılanmış ve Edirne'ye sürgüne gönderilmiştir. 1920 yılında vefat etmiş ve Edirne Muradiye Camii'nin haziresine defnedilmiştir.¹

Mûsâ Kâzım Efendi, döneminin Osmanlı ulemâsının çoğundan farklı olarak tefsir, fıkıh ve kelâm ile ilgili eserlerin yanı sıra felsefi, siyasi ve toplumsal meselelere eğilen çok sayıda eser vermiş; II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet dönemlerinin önemli yayın organlarında muharrirlik yapmış değerli bir İslâm mütefekkiridir.² Durum böyle iken Mûsâ Kâzım Efendi, yazmış olduğu eserleri bir tarafa bırakılarak daha çok kendisine isnad edilen masonluk sıfatı ile hafızalara kazınmış ve yakın zamanlara kadar sadece bu isnad ile ilgi çekmiştir. Bu konu üzerinde yapılmış bazı

* Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü, 25240, Erzurum.

¹ Mûsâ Kâzım Efendi'nin biyografisi hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislâmlarının Terâcim-i Âhvâli", *İlmiye Sâlnâmesi*, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 322-641; Koca, Ferhat, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002, s. 29-70; Güner, Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003, s. 7-156; Güner, Ahmet Şamil, "İttihat ve Terakki'nin Bir Fırka Şeyhülislâmı Arayışları ve Mûsâ Kâzım Efendi'nin Şeyhülislâmlığa Getirilişi", *Turkish Studies*, Vol. 5 / 4, Fall 2010, s.1186-1206.

² Mûsâ Kâzım Efendi'nin İslâm düşüncesindeki yeri için bkz. Koca, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları*, s. 73-108; Kara, İsmail, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, C. I, Dergâh yay., İstanbul, 2001, s. 117-154.

araştırmalarda Mûsâ Kâzım Efendi'nin İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup oluşu sebebiyle mason cemiyetine üye olduğu şeklinde alelacele bir varsayım ileri sürülmüş ancak iddianın sıhhati hakkında yeterince sorgulama yapılmamıştır.³

Hâlbuki Mûsâ Kâzım Efendi'nin şeyhülislamlık yaptığı II. Meşrutiyet döneminin siyasî şartlarını ve şahsî menfaat çekişmelerini kısaca gözden geçirmek bile bu iddianın geçersizliğini anlamak için kâfi gelecektir. Dönemin bazı yazarları Mûsâ Kâzım Efendi'ye yöneltilen bu ithamın arkasında İttihat ve Terakki'yi iktidardan uzaklaştırmak için siyasî amaçlı bir karalama kampanyası yürüten muhalif partilerin bulunduğunu açıkça belirtmektedirler.⁴ İthamın 1912 genel seçimlerinin yaklaştığı bir dönemde Ahali Fırkası ile Hürriyet ve İtilâf Fırkasına yakın çevreler tarafından ortaya atılmış ve savunulmuş olması oldukça dikkat çekici bir husustur. İttihat ve Terakki hükümetinde Şeyhülislâm olarak bulunan Mûsâ Kâzım Efendi'ye yöneltilen bu ithamla, kamuoyunda İttihat ve Terakki'nin din aleyhtarı bir teşekkül olduğu imajı yaratılmaya çalışılmıştır.

Ayrıca bu ithamın arkasında, göz diktikleri şeyhülislamlık makamını Mûsâ Kâzım Efendi'ye kaptırmış olan bazı ulemânın kişisel gayretlerinin bulunabileceğini de göz önünde bulundurmak gerekir. İttihat ve Terakki'nin Mûsâ Kâzım Efendi'yi şeyhülislamlık görevine getirmesi ulemânın, bir kesimi tarafından tepkiyle karşılanmıştır. Bu atamaya tepki gösterenlerin başında İttihat ve Terakki'nin ilmiyeli mebuslarından bir kaç âlim kendi aralarından üç kişiyi Şeyhülislâm adayı olarak göstermek istemişler; önerdikleri üç aday da kabul edilmeyip Mûsâ Kâzım Efendi meşihate getirilince; artık fırka içerisinde kalmanın kendileri için bir yarar getirmeyeceğine kanaat getirmişler ve fırkadan istifa ederek Ahali fırkasına katılmışlardır.⁵ Ahali fırkasının Mûsâ Kâzım Efendi'ye yönelik bu iftira kampanyasını yürüten siyasî partilerden birisi olduğu hatırlanacak olursa taşların yerine oturduğu açıkça görülecektir.

Bunlardan başka söz konusu masonluk ithamını ortaya atanların Mûsâ Kâzım Efendi'nin vakıflarda gerçekleştirmeyi düşündüğü bir takım reformlardan zarar göreceği bazı menfaat çevreleri ile ilgisi olabileceği ihtimalini de göz önünde bulundurmak gerekir.⁶ Mûsâ Kâzım Efendi, 1919 yılında çıkarıldığı Divân-ı Harp mahkemesindeki ifadelerinde bu konu hakkında şu şekilde izahat vermektedir: "Ben

³ Bu tarz yaklaşımlar için bkz. Zarcone, Thierry, "Soufisme et Franc-Maçonnerie A La Fin de L'Empire Ottoman: L'Exemple Du Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", *Anatolia Moderna Yeni Anadolu*, Paris-İstanbul, 1991, s. 201-208; Ergin, Cafer, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", *Türk Mason Dergisi*, 1959, IX/35.

⁴ Şeyh Muhsin-i Fâni (Hüseyin Kâzım Kadri), "Terbiye-i Milliye", *Tanin*, 17 Teşrin-i Sâni 1327; Hüseyin Cahid, "İhtirâsât-ı Siyâsiye", *Tanin*, 17 Teşrin-i Sâni 1327. Hüseyin Cahid ve Hüseyin Kâzım Kadri gibi Mûsâ Kâzım Efendi'yi savunan yazarların konu hakkındaki görüşlerini toplu halde görmek için bkz. Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, Eylül Yayınları, İstanbul, 2002, s. 280-281; Gürer, "Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı Mûsâ Kâzım Efendi", s. 117-118.

⁵ Gürer, "İttihat ve Terakki'nin Bir Fırka Şeyhülislâmı Arayışı...", s. 1192.

⁶ Koca, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları*, s. 52-53.

Erzurumlu Şeyhulislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

o zaman birçok işlerle meşguldüm... Vakıflar için bazı gayretlerim vardı. Evkâfî bir umum müdürlük şeklinde Meşihat Makamına bağlamak istiyordum. Çünkü evkâf için de bazı kıl ü kal başladı. Evkâfî dağıtacaklarımı. Şöyle imiş, böyle imiş, diye bir takım sözler dolaşıyordu. Eğer bunda muvaffak olursam büyük bir hizmet addederim, diyordum... Her türlü ithamları göz önüne alarak yapayım dedim. Hakikaten bir itham altında kaldım.”⁷ Mûsâ Kâzım Efendi'nin alıntı yaptığımız kısımdaki son sözleri olan “Her türlü ithamları göz önüne alarak yapayım dedim. Hakikaten bir itham altında kaldım.” Şeklindeki ifadesi kendisine isnad edilen masonluk sıfatına bir telmih olarak kabul edilebilir.⁸

Kendisine yöneltilen bu itham karşısında Mûsâ Kâzım Efendi masonluk iddialarını reddettiği ve dönemin önemli yayın organlarında yer alan beyannâmesini yayımladı. Bu beyannâmenin önemli noktalarını aktardıktan sonra tam metin çevirisini ekte veriyoruz:

Beyannâmesine, bir Müslümanı küfürle itham etmenin iftiranın ve Müslümanlar arasında fitne tohumları ekmek için Allah katındaki mesuliyetlerini âyet ve hadislerden verdiği örneklerle giriş yapan Mûsâ Kâzım Efendi, Müslümanlar arasındaki ayrılıkların ve fitnelerin geçmişte birçok İslâm devletinin yıkılmasına ve yüz milyonlarca Müslümanın ecnebilerin ellerinde zelil olmasına yol açtığını; nihayetinde Müslümanların tek sığınağı olarak kalan Osmanlı Devleti'nin de benzeri sebeplerle tehdit altında olduğunu belirtmektedir.

Ancak bu tehdidi görmeyen ve din adına siyasî entrikalar çeviren bazı çevreler, nifak ve ayrılık tohumları ekmeye devam etmekte ve menfaat elde etmek için iktidar mevkiinde bulunan şahısların mukaddesatına varıncaya kadar saldırılarda bulunmaktadır. Bu vesile ile kendi şahsına yönelik olarak da bir “sıfat-ı mekrûthe” nin isnad edildiği görülmektedir.

Hususî durumundan söz etmekten hoşlanmadığı hâlde bulunduğu makamın yüceliğini korumak için bu iftiraya cevap vermek zorunda kaldığını belirten Mûsâ Kâzım Efendi, on iki yaşından itibaren ilmiye mesleği içerisinde bulunduğunu, intisab ettiği Nakşibendiliğin kendisine bahşetmiş olduğu manevî feyizler sayesinde sahip olduğu kalp temizliği ve ruh safiyetini muhafazaya dikkat ettiğini, tahsili sırasında gerekli ilimleri hakkıyla öğrenmek suretiyle başta üç bin sayfalık bir *Kurân* tefsiri olmak üzere birçok dinî ve tasavvufî eser meydana getirdiğini, *Kurân*'ın surlarına vakıf olduğu bu çalışmalarını sırasında İslâmiyet'in üzerinde veya ona eşit hiçbir mezhep veya mesleğin olmadığına şahitlik derecesinde vicdânî kanaat getirdiğini söyleyerek imanının sağlamlığı konusunda teminat verdikten sonra “*Din-i İslâm'a muhâlif olup da bana isnâd olunan herhangi bir mezhep veya mesleği kemâl-i*

⁷ Koca, *Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları*, s. 66.

⁸ Koca, *Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları*, s. 67.

şiddetle reddeder ve selâmet-i memleket ve sıyânet-i diyânet nâmına bu gibi tesevvülâta aslâ ehemmiyyet vermemelerini ve o gibi ebâtılı bütün kalbleriyle, lisânlarıyla reddeylemelerini bilcümle ahâlî-i İslamiyyeye tavsiye eyler...(im)" cümleleri ile mason olduğu yolundaki iddiaları reddetmiştir.

Mûsâ Kâzım Efendi'nin bu sözleri genel olarak hukukî açıdan değerlendirilecek olursa Mecelle'nin 8. maddesinde yer alan "Berâet-i zimmet asıldır" ve yine aynı hukuk metninin 76. maddesinde zikredilen "Beyyine müddei için ve yemin münkir üzerinedir"⁹ hukuk kuralları gereği kendisine yönelik söz konusu ithamın bir iftiradan ibaret olduğu gerçeğini kabul etmek vicdanî ve tarihî bir borcun ifası olarak görülmelidir.

Mûsâ Kâzım Efendi'nin Kendisine Yönelik Masonluk İthamını Tekzip Ettiği Beyannâmesi¹⁰

"Hepiniz habl-i metin-i İlahîye yapışınız. Tefrikadan kat'iyyen ictinâb ediniz. Nizâ ve husûmet ile kuvvetinizi zâyi etmeyiniz. Gıybetten, nemîmeden, kizb u iftirâdan son derece hazer ediniz. Birbirinize daima mu'âvenet ediniz. Fitne ve fesâddan tevakkî ediniz. Fitne katilden eşeddir. Mü'minler ancak kardeşdir, başka türlü olamaz." Meâllerinde olan nice âyât-ı Kur'âniyyesiyle ve "bi'l-fi'l iltizâm olunmadıkça lüzûm-ı küfr küfr değildir." ve "bir kimsenin küfrüne doksan dokuz ve îmânına da bir delil bulunsa îmân ciheti tercih olunarak onun îmânına hükmetmek lâzımdır" ve "bir ehl-i kibleyi tekfir etmek câ'iz değildir" gibi pek çok kavâ'id-i i'tikâdiyye ve ahlâkiyyesiyle diyânet-i celîle-i İslâmiyye, bütün müslümânlara medeniyet-i fâzıla-i insâniyyenin esâslarını göstermiş ve onları suverî ve ma'nevî terakkî ve ta'âfilerini te'mîn edecek ahvâl-i seniyye ve ahlâk-ı hamîdeyi iktisâba sevk etmiş ve İslâmiyetin bekâsını tehlikeye ilkâ edecek her türlü ahvâl-i sahîfe ve ef'âl-i kerîheden şediden men' eylemiş iken ma'ât-te'essüf bizde birçok asırlardan beri bu dîn-i mübînin şu irşâdât-ı âliyyesi hilâfında hareket olunarak bir takım menâfi'-i hasîse-i siyâsiyye te'mîni maksad-ı mel'ankârânesiyle dîn nâmına beyne'l-müslimîn tefrika, nifâk, şikâk ilkâsına çalışılmış ve bu yüzden nice hükûmât-ı İslâmiyye mahv ü perişân ve bir kaç yüz milyon ahâlî-i müslime eyâdî-i ecânibde düçâr-ı huzlân olmuş ve nihâyet bu gün dünyâda mevcûd bütün ehl-i İslâmın istinâdgâhı olarak yalnız hükûmet-i Osmâniyye kalmış ve fakat şu meslek-i sakîm yegâne melce' ve penâhımız bulunan hükûmetimizi de tehdid eylemekte bulunmuştur.

⁹ Koca, Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları, s. 52.

¹⁰ Mûsâ Kâzım Efendi, "Beyannâme", Sırât-ı Müstakim, 17 Teşrin-i Sâni 1327, C, VII, s.169, sf. 197-198'den Türk alfabesine çeviren Gürer, "Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı Mûsâ Kâzım Efendi", s. 328-331. Beyannâmenin bir diğer Türk alfabesine çevirisi için bkz. Çetinkaya, Bayram Ali, Mûsâ Kâzım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. XI, s. 2, 2007, s. 83-86.

Meşrûtiyyetin i'ânını müte'akib umûm tarafından edilen izhâr-ı şâdmâniden artık bütün ehl-i İslâm'da devr-i intibâhın hulûl etmiş olduğuna ve binâen aleyh beyne'l-müslimîn dîn nâmına ilkâ-yı nifâk ve şikâkın bir daha avdet etmemek üzere zevâle yüz tutmuş bulunduğuna biraz ümîd hâsıl olmuş idiyse de muahharan bu ümîdin pek boş olduğu görülmüş ve asırlardan beri âlem-i İslâmı rahnedâr eden ve diyânet-i celîle-i İslâmiyye nâmına siyâsî entrikalar çevirmek istîdâdında bulunan bu sûretle âlem-i İslâmın düçâr olduğu felâketleri kâfi görmeyen pek çok eşhâsın hâlâ içimizde mevcûd oldukları sûret-i kât'iyede anlaşılmıştır. Otuz bir Mart hâdisi-i elîmesi buna pek büyük şâhid-i âdildir. Cenâb-ı Hakk'ın inâyeti ve resûl-i zî-şânımızın imdâd-ı rûhâniyyeti ve şanlı ordumuzun himmetiyle hâdisi-i mezkûrenin izâle olunması üzerine memleketde biraz sükûn ve i'tidâl hâsıl olduysa da bir müddet sonra o hâl-i esef-iştimâlin tekrâr zuhûruyla kemâ-fi's-sâbık diyânet-i celîle-i İslâmiyyenin siyâsî entrikalara âlet ittihâz edildiği ve bu nâm-ı celîle memleketin her tarafında nifâk ve şikâk tohumları saçıldığı ve mevâki'-i iktidârda bulunan herhangi bir zâtın mukaddesâtına varıncaya kadar ta'arruz edilerek bu yüzden te'mîn-i menâfi'-i hasîseye çalışıldığı ve bu hâlin emsâli gibi hükûmetimizi de o dehşetli uçurumlara doğru sürüklemekte olduğu nazar-ı i'tibâra alınmadığı ve hattâ bu sıfat-ı mekrûhenin esas meseleye aslâ taalluku olmadığı hâlde mahkeme salonlarına kadar götürüldüğü ve bu vesîle ile hakk-ı âcizânemde bazı mürettebe ta'rizlere tasaddi edildiği kemâl-i te'essürle görülmüştür.

Ahvâl-i husûsiyyemden bahs etmek, meslek ve meşrebime dâ'ir izâhât vermek dünyâda aslâ hoşlanmadığım ahvâlden ise de hâ'iz olduğum makâmın ulviyyeti i'tibârıyla zâtıma vukû bulan ta'arruzlara karşı ihtiyâr-ı sükût eylemek muvâfik-ı maslahat olamayacağından bu bâbda hulâsatan ber-vech-i âtî beyân-ı hâle mecbûriyyet hâsıl olmuştur.

Bu âciz tahmînen on iki yaşında olduğum hâlde tarikat-i celîle-i ilmiyyeye sâlik oldum. Be-avn-i Hudâ o zamândan bu âna kadar kâffe-i ahvâl ve ef'âlimi o meslek-i âlînin mukteziyâtına tevfik etmeye vus'um yettiği kadar çalıştım. Talebelik zamânında dâ'imâ ciddiyet ve istikâmet ve iffetimi muhâfazaya muvaffak olduğum gibi ondan sonra da gerek tadrîse me'mûr edildiğim esnâda ve gerekse sâ'ir me'mûriyyetlerde bulunduğum hengâmda yine bi-'avnihi Te'âlâ mesleğime şeyn verecek suverî ve ma'nevî mücib-i ithâm olabilecek hâlâtdan tevakkîye cehd ü ikdâm eyledim ve hâlâ da etmekdeyim.

Herkes karşı borçlu olduğum vazîfe-i insâniyyeyi bütün kudretimle ifâya çalıştığım gibi âlimü's-sırr ve'l-hafiyât olan cenâb-ı Hakk'a karşı mükellef olduğum vezâ'if-i ubûdiyyetimde dahi mümkün olduğu kadar kusûr etmemeye son derece çalıştım ve hâlâ çalışmaktayım.

Mücerred tevfik-i sübhânî eseri olarak sinîn-i vefireden beri "vuzû' salâh-ı mü'mindir" me'âlinde olan hadîs-i şerîfle amel ederek tahâret-i zâhireye i'tinâda ber-

devâm olduğum gibi yine birçok senelerden beri sâlikî bulunduğum tarikat-i aliyye-i Nakşbendiyye'nin bu abd-i âcize bahş etmiş olduğu füyûzât-ı ma'nevîyye sâyesinde hâsıl eylediğim nezâhet-i kalbiyye ve safvet-i rûhiyyemi kûdûrât-ı beşerîyyeden muhâfazaya bezl-i makderet eylemekdeyim.

Bu ahvâl-i âcizâneme evvelâ cenâb-ı Hakk'ı sâniyen bizi yakından bilen ve hiçbir garaz ve ivaz ta'kîb etmeyen binlerce zevâtı işhâd eylerim. Bi-inâyetihi Te'âlâ ulûm-ı mürettebeyi kemâhî hakkîhâ tahsîl ve bu ulûmu gerek cevâmî'-i şerîfede ve gerek mekâtib-i âliyye ve tâliyyede ta'lîm ettiğim ilm-i tefsîr ve ilm-i tasavvuf ile de pek çok iştigâl ederek bu sâyede Kur'ân-ı Kerîm'in on cüz'üne â'id olan henûz gayri matbû' bulunan takrîben üç bin sahîfeyi hâvî bir tefsîr-i şerîf vücûda getirdim. Hakâyık-ı dîniyyeye müteallik bir haylî âsâr-ı tasavvufiyyenin tadrîs ve tercemesine de muvaffak olarak bu sebeble lehü'l-hamd ve'l-minne nice dakâyık-ı dîniyyeye ve esrâr-ı Kur'âniyyeye kesb-i vukûfla İslâmiyyetin fevkinde veya ona müsâvî hiçbir meslek ve hiçbir mezheb bulunmak ihtimâli olmadığına şühûd ve derecesinde kanâat-i vicdâniyye hâsıl etdim. Bununla da bi-hakkın iftihâr etmekdeyim.

Bi-lutfihi Te'âlâ iktisâb ettiğim şu hakâyık-ı dîniyye ve füyûzât-ı Muhammediyye sâyesindedir ki birçok senelerden beri İslâmiyyetin ulviyyetini bütün cihâna karşı bi-hakkın isbâta çalışdım. Ara sıra icâb etdikçe bu hıdmet-i mübecceleyi el-ân dahi ifâdan geri durmadım ve in-şâ'Allâhu'r-rahmân geri durmayacağım. Buna da senelerden beri gerek tahrîren ve gerek takrîren neşr eylediğim makâlât-ı dîniyyem şehâdet eylemektedir. Binâen aleyh dîn-i İslâm'a muhâlif olup da başa isnâd olunan her bir mezheb veya mesleği kemâl-i şiddetle reddeder ve selâmet-i memleket ve sıyânet-i diyânet nâmına bu gibi tesvîlâta aslâ ehemmiyyet vermemelerini ve o gibi ebâtîli bütün kalbleriyle lisânlarıyla reddeylemelerini bi'l-cümle ahâlî-i İslâmiyyeye tavsiye eyler ve bu beyânnâmeyi neşrdan maksad muhâfaza-i mevki' olmayıp ancak hem bütün halkı düçâr oldukları sû'-i zannadan halâs etmek, hem de gerek bu âcizin yerine gelecek zâta ve gerek sâ'ir mevâkî'-i iktidârda bulunan ve bulunacak ekâbir-i devlete isnâd olunacak bu gibi akvâl-i merdûde ve menfûreye aslâ havâle-i sem'-i i'tibâr olunmamasının sûret-i ka'fiyyede lüzûmunu ve çünkü selâmet-i dîn ü dünyânın ancak bu noktada bulunduğunu hâlisâne ihtâr ederim.

5 Zî'l-hicce 329 ve 14 Teşrîn-i Sâni 327

Erzurumlu Şeyhülislam Mûsâ Kâzım Efendi Sempozyumu

Kaynakça

Ahmed Refik, "Osmanlı Şeyhülislamlarının Terâcim-i Âhvâli", *İlmiye Sâlnâmesi*, Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye, Matbaa-i Âmire, 1334, s. 322-641.

Çetinkaya, Bayram Ali, "Mûsâ Kazım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XI, s. 2 - 2007, 75-141.

Divân-ı Harb-i Örfî Muhâkemâtı Zabıt Cerîdesi, 1334.

Ergin, Cafer, "Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", *Türk Mason Dergisi*, 1959, c. IX/35.

Gürer, Ahmet Şamil, *Gelenekle Modernite Arasında Bir Meşrutiyet Şeyhülislâmı: Mûsâ Kâzım Efendi*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2003.

_____, "II. Meşrûtiyet Öncesinde Ulemâ - Jöntürk İşbirliği: Şeyh Alizâde Hoca Muhyiddin Efendi Örneği", *Journal of Turkish Studies*, Harvard University yay., 2010, c. 34/II, s. 91-104.

_____, "İttihat ve Terakkî'nin Bir Fırka Şeyhülislamı Arayışları ve Mûsâ Kazım Efendi'nin Şeyhülislâmlığa Getirilişi", *Turkish Studies*, Vol. 5 / 4, Fall 2010, s.1186-1206.

Hüseyin Cahid, "Siyâsiyât" *Tanin*, 9 Nisan 1327.

_____, "İhtirâsât-ı Siyâsiye", *Tanin*, 17 Teşrîn-i Sâni 1327.

Iacovella, Angelo, *Gönye ve Hilal: İttihat ve Terakki ve Masonluk*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1998.

İhsan, "İttihat ve Terakki ve Masonluk", *Resimli Tarih Mecmuası*, 1951, c. II / 18, s.780-782.

Kara, İsmail, "Mûsâ Kâzım Efendi", *Osmanlılar Ansiklopedisi*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 1999, c. II, s. 260-261.

_____, *İslâmcıların Siyasi Görüşleri*, Dergâh yay., İstanbul, 2001.

_____, *Türkiyede İslâmcılık Düşüncesi*, Kitabevi yay., İstanbul, 1997, c.II.

Koca, Ferhat, *Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi'nin Hayatı ve Fetvâları*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2002.

Koloğlu, Orhan, *İttihatçılar ve Masonlar*, Eylül Yayınları, İstanbul, 2002.

Mûsâ Kâzım, *Külliyyât-ı Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım: Dini İçtimâi Makâleler*, Evkâf-ı İslâmiye Matbaası, 1336.

Mûsâ Kâzım Efendi, *Külliyyât*, (Haz. F. Koca), Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002.

Şeyh Muhsin-i Fâni (Hüseyin Kâzım Kadri), "Terbiye-i Milliye", *Tanin*, 17 Teşrin-i Sâni 1327.

Yalçın, Hüseyin Cahit, *Tanıdıklarım*, Yapı Kredi yay., İstanbul, 2001.

Zarcone, Thierry, "Soufisme et Franc-Maçonnerie A La Fin de L'Empire Ottoman: L'Exemple Du Şeyhülislâm Mûsâ Kâzım Efendi", *Anatolia Moderna Yeni Anadolu*, Paris-İstanbul, 1991, s, 201-208.